

ПРОЛОГ

Невдовзі після війни з угорцями і шлюбу Анджея Кмитиця з панною Олександрою Білевич усі чекали ще на одне весілля — не мени доблесний і славний жовнір Речі Посполитої, полковник лауданської хоругви пан Єжи Міхал Володийовський мав побратися з панною Анною Борзобогатою-Красенською.

Але через численні загайки весілля відкладалося. Панна Борзобогата, вихованка княгині Вишневецької, без її благословення не давала згоди на шлюб. Часи були неспокійні, тож пан Міхал, залишивши дівчину у Водоктах, сам вирушив по благословення до княгині, у Замостя.

Проте й тут йому не пощастило — княгині у Замості він не застав. Вона повезла сина навчатися до Відня, при імператорському дворі.

Наполегливий рицар подався слідом за нею, хоч ця поїздка відібрала у нього купу часу. Владнавши там справу, він повертався додому, сповнений надій.

Та вдома ситуація була неспокійна: жовніри вступали до союзів, в Україні не припинялися бунти, пожежа не згасала й на сході. Щоб закрити кордон, збирали нове військо.

Ще дорогою до Варшави гінці вручили панові Міхалу листа з наказом від руського воєводи. Ставлячи благо Вітчизни понад власні блага, він, одклавши весілля, поїхав в Україну. Декілька років провів він у далекому краю у вогні, борні й ратних

трудах, не завше маючи можливість бодай вісточку послати своїй знудьгованій нареченій.

Відтак його відправили послом до Криму, а невдовзі настала злочасна й прикра міжусобна війна з паном Любомирським, у якій пан Міхал боровся супроти цього вельможі (котрий втратив сором і совість) на боці короля, і нарешті під проводом Собеського знову повів свій полк в Україну.

Слава його наймення росла, його всюди називали першим жовніром Речі Посполитої, але життя маленького рицаря минало у журбі, зітханнях і чеканні.

Та ось настав тисяча шістсот шістдесят восьмий рік, і він, одержавши за розпорядженням пана каштеляна відпустку, на початку літа поїхав по милу наречену до Водоктів, щоб звідти привезти її до Кракова.

Княгиня Гризельда на той час уже повернулася з Відня і, бажаючи бути весільною матір'ю нареченої, запрошувала відгуляти весілля у себе.

Подружжя Кмитиців залишилося у Водоктах, не сподіваючись на скору звістку від Міхала та й переймаючись більше новим гостем, якого вони очікували. Досі провидіння не послало їм дітей, але тепер мала настати така щаслива й жадана переміна.

Рік видався на диво урожайний. Хліба вродило стільки, що гамазеї й комори не могли вмістити збіжжя, й неозорі лани аж до обрію були вкриті скиртами. В околицях, спустошених війною, за одну весну піднявся молодий ліс, і так швидко, що досі, бувало, не виростав і за декілька весен. У лісах кишіло грибами й усяким звіром, у річках — рибою. Незвичайна плодючість землі передавалася усьому живому.

Приятелі пана Володийовського казали, що це добрий знак, і всі як один провіщали йому швидке весілля, але доля розпорядилася інакше.

РОЗДІЛ І

Однієї чудової осінньої днини пан Анджей Кмитиць сидів собі під тінистим дахом альтанки і, попиваючи післяобідній мед, поглядав крізь обвите диким хмелем віття на дружину, що походжала чисто підметеною садовою доріжкою.

Була вона надзвичайно вродлива, ясноволоса, з лагідним, янгольським обличчям.

Ступала Оленька поволі й обережно, сповнена спокою і благодаті.

Пан Анджей Кмитиць дивився на дружину страшенно закоханим поглядом. Він невідривно водив за нею очима, як собака за господарем. При цьому він увесь час усміхався й підкручував вуса.

Глянувши на цього веселого жовніра, можна було сказати, що він змалечку був жартівником і замолоду поколобродив чимало.

Тишу в саду порушували тільки стукіт дозрілих плодів, що падали на землю, і гудіння бджіл. Погода стояла чудова. Був початок вересня. Сонце не гріло вже спекотно, а освітлювало все довкола м'яким золотавим сяйвом. У цьому сяйві серед сірого листя так рясно виблискували червоні яблука, що, здавалося, дерева обліплені ними. Галуззя слив угиналося під плодами, вкритими сивим воском. Перші провісні нитки

павутини на гілках ледь здригалися від подуву вітру, такого легкого, що в саду не ворухився жоден листочок.

Можливо, й ця райська погода так звеселяла серце пана Кмитиця, бо обличчя його прояснювалося дедалі більше. Нарешті він одпив іще ковток меду й озвався до дружини:

— Оленько, йди-но сюди! Я щось тобі скажу.

— Тільки не те, чого мені й чути не хочеться.

— Богом присягаюся, ні! Дай шепну на вушко.

— Сказавши це, він обійняв дружину однією рукою, торкнувшись вусами її білявого волосся, й прошепотів:

— Якщо народиться хлопчик, назвемо Міхалом.

Вона відвернулася, зашарівшись від зніяковіння, і теж прошепотіла йому:

— Ти ж обіцяв не перечити, щоб був Геракліуш.

— Бачиш, сонечко, це на честь Володидьовського...

— Невже пам'ять про діда не важливіша?

— І мого добродійника... Гм! А й правда... Проте другий уже неодмінно буде Міхал! Це вже напевно!

Тут Оленька підвелася і спробувала звільнитися з обіймів пана Анджея Кмитиця, але він іще міцніше притиснув її до себе й заходився цілувати їй уста, очі, повторюючи при цьому:

— Ой ти, мій скарбе, мій коштовний скарбе, кохання моє безцінне!

Подальшу їхню розмову перебив пахолок, котрий з'явився в кінці вулиці й квапливо біг до альтанки пана Кмитиця.

— Чого тобі? — запитав пан Кмитиць, відпускаючи дружину.

— Пан Харламп приїхали і зволять в оселі чекати, — відповів пахолок.

— А ось і він сам! — вигукнув Кмитиць, побачивши чоловіка, що наближався до альтанки. — Лелечко, як у нього вуса посивіли! Здоров був, товаришу любий, побратиме мій давній!

Сказавши це, він вискочив з альтанки і з розкритими обіймами побіг назустріч панові Харлампу.

Але пан Харламп спершу низько вклонився Оленьці, котру колись давно часто-густо бачив у Кейданах, при дворі віленського князя воєводи, поцілував своїми розкішними вусами її маленьку руку й аж потім обійняв Кмитиця, заривавши у нього на плечі.

— О Боже, що з вами трапилося? — здивовано спитав господар.

— Одному Господь послав щастя, — відповів Харламп, — а в другого відібрав. А печаль мою тільки вашій милості я й можу повідати.

Тут він поглянув на дружину пана Анджея, і вона, здогадавшись, що при ній пан Харламп не наважується заговорити, сказала чоловікові:

— Я звелю принести ще меду, а поки що вас самих залишу.

Кмитиць повів пана Харлампа до альтанки і, посадивши на лаву, вигукнув:

— Що з тобою? Може, в чомусь допомогти? Тож важ на мене, як на Завішу!

— Нічого мені не треба, — відповів старий жовнір, — і допомога мені ніяка не потрібна, доки я оцією рукою ще ворухнути можу й шаблю втримати теж, але давній наш приятель, найдостойніший кавалер Речі Посполитої, у великій біді, та й хто знає, чи живий він...

— Ой лишенько! У Володйовського біда?

— Це й яка! — підтвердив пан Харламп і знову зайшовся слізьми. — Знай же, ваша милость, що панна Анна Борзобогата покинула юдоль земну.

— Померла! — крикнув Кмитиць, схопившись обіруч за голову.

— Як пташка, вражена стрілою.

Запало мовчання, тільки яблука з важким стуком падали на землю тут і там та пан Харламп зітхав дедалі гучніше, через силу стримуючи плач, а Кмитиць, заломивши руки й хитаючи головою, повторював:

— Боже милостивий! Боже праведний!

— Не дивуйтеся, ваша милість, тому, що я так розкис, — промовив нарешті пан Харламп, — бо якщо у вас на саму тільки звістку про біду зацземіло серце від dolor, що й казати про мене, котрий і її смерть, і його безмірну журбу бачив.

Тут зайшов пахолок, несучи на таці дзбан і ще одну склянку, а за ним і Оленька, яка знемагала від цікавості.

Глянувши чоловікові в обличчя й завваживши його глибоке збентеження, вона, не витримавши, спитала:

— Що за вісті ви привезли, ваша милість? Не відштовхуйте мене. Може, я вас утішу, може, поплачу з вами, а може, й порадою допоможу...

— Тут і твоя голова поради не знайде, — відповів пан Анджей. — Боюся тільки, щоб від таких вісток здоров'я твоє не погіршало...

— Я все витерплю. Найгірше — це невідомість, — сказала Оленька.

— Ануся померла! — повідомив пан Кмитиць.

Оленька зблідла й важко опустилася на лаву. Кмитиць подумав був, що вона зомліла, але печаль узяла гору над раптовістю звістки. Оленька заплакала, а обидва рицарі дружно їй завторували.

— Оленько, — промовив нарешті Кмитиць, намагаючись відвернути її від плачу, — невже ти не віриш, що душа Анусі в раю?

— Не за нею, а без неї, осиротівши, я плачу і ще за сердешним паном Міхалом, бо хотіла б я вірити у спасіння власної душі, так само як у її вічне блаженство вірю. На

рідкість добродісна вона була, сердечна, добра. Ох, Анусю! Моя люба Анусю!..

— Я бачив, як вона вмирала, — озвався пан Харламп, — і всім можу побажати такої побожної смерті.

Знову запало мовчання, а коли вкупі зі сльозами спливла журба, Кмитиць сказав:

— Розповідай, ваша милість, як усе було, у найсумніших місцях медом дух підкріплюючи.

— Спасибі, — подякував пан Харламп. — Ось тільки вип'ю кілька ковтків, якщо і ти мені компанію складеш, а то біль не лишень серце стискає, а й за горло, як вовк, хапає, от-от задушить. Ось як це було. Їхав я із Ченстохови до рідних країв, думав, візьму в оренду маєток, поживу на схилку літ у мирі й спокої. Годі мені воювати, бо я ще підлітком до війська вступив, а нині вже голова сива. Якщо не всиджу на місці, може, і стану під чийсь стяги, хоч, правду сказати, союзи ці із кривдниками, котрі до решти Вітчизну зруйнували, та чвари всякі, на потіху ворогам розпалювані, геть відвернули мене від Беллони... Боже милий! Кажуть, пелікан своєю кров'ю дітей годує. Та у бідолашній Вітчизні вже й крові не лишилося. Добрим жовніром був Свідерський... Бог йому суддя!..

— Ох, моя люба Анусю! — з плачем урвала його пані Олександра, — якби не ти, що б зі мною й з усіма нами сталося!.. Ти була для мене надією і захистом! Анусю, кохана моя Анусю!

Почувши це, пан Харламп знову зайшовся плачем, але ненадовго, бо Кмитиць звернувся до нього зі словами:

— А скажи-но, ваша милість, де ти Володийовського зустрів?

— Зустрілися ми у Ченстохові, де обидва вирішили зупинитися, щоб принести дари чудотворній іконі Божої Матері. Він сказав, що їде з нареченою до Кракова побачитися з княгинею Гризельдою Вишневецькою, без благословення

і згоди якої Ануся під вінець іти не хотіла. Дівчина тоді була здорова, а Міхал веселий, як птах. «Ось, — сказав він, — Господь винагородив мене за вірну службу!» Вихвалявся переді мною та зуби скалив, нехай Бог йому простить, адже свого часу суперечка у нас через цю дівчину вийшла, і ми на герць стати хотіли. Де вона тепер, бідолашна?

Тут пан Харламп знову зарідав, але Кмитиць зупинив його:

— То ти кажеш, ваша милость, що вона здорова була? Невже дівчина померла нагло?

— Авжеж, нагло. Замешкала вона у пані Замойської, та саме з чоловіком, паном Марцином, у Ченстохові гостювала. Володйовський, бувало, цілісінькими днями у них просиджував, трохи нарікав на гаянку, казав, що зачекався, мовляв, так їм і за рік до Кракова не дістатися, бо усі їх дорогою радо приймають. Та й не дивно! Такого жовніра, як пан Володйовський, всякий був радий привітати і не скоро відпустити. Міхал і мене до панянки запрошував, ще й жартував: надумаєш до неї залицятися — зарубаю. От тільки їй без нього білий світ був не милий. А мене, старого, нудьга точила: справді-бо, вже скоро й волосся на голові не буде, а я досі неоженьбою ходжу. Та годі про це!

Аж ось якось уночі прибігає до мене Володйовський страшенно збентежений. «Ой лишенько! Чи не знаєш, каже, лікаря якого?» — «А що сталося?» — «Занедужала Ануся, не впізнає нікого!» — «Чи давно?» — питаю. «Та ось щойно прислали чоловіка від пані Замойської!» А надворі ніч! Де тут шукати лікаря, коли тільки кляштор у сусідстві, а у місті руїн більше, ніж людей. Ну, знайшов я все-таки фельдшера, але він іти не хотів, то я його обушком пригнав. Щоправда, там не лікар, а ксьондз був потрібен. Розшукали ми нарешті достойного отця пауліна, і він молитвами бідолашну до тьми привів, вона й причаститися змогла, і з паном Міхалом ніжно попрощалася. Наступного дня ополудні її не стало. Фельдшер

казав, напоїли її чимось, та не віриться, бо у Ченстохові злі чари силу втрачають. Але що з Володийовським коїлося, він таке городив, ну, та Господь Бог йому простить, бо людина в горі себе не пам'ятає... От, кажу як на сповіді, — тут пан Харламп голос стихив, — богохульствував не тямлячись.

— Богохульствував?! Невже? — тихо повторив Кмитиць.

— Вибіг від небіжчиці у сіни, із сіней на подвір'я, хитається, мов п'яний. Піднявши кулаки до неба, несамовито заволав: «Так ось яка мені нагорода за мої труди, за мої рани, за мою кров, за відданість Вітчизні?! Одну-єдину ягничку я мав, Господи, і ту ти відібрав. Досвідченого жовніра, який гордо ступає землею, тобі здолати до снаги, але невинну голубку задушити і кіт, і яструб, і шуліка зможуть... і...»

— Мати Божа! — вигукнула пані Олександра, — не повторюй, ваша милість, бо біду на оселю накличеш!

Пан Харламп, перехрестившись, провадив далі:

— Ось тобі, каже, жовніре, за твою службу нагорода, бери! Господь знає, що творить, хоч цього ані людським розумом не збагнути, ані людською справедливістю не зміряти. Отак він богохульствував, а потім упав як підкошений, і ксьондз над ним екзорцизми читав, щоб прогнати від ослабленої душі бісів.

— А чи швидко він отямився?

— Цілісіньку годину лежав як мертвий, потім прочуявся і, пішовши до себе на квартиру, звелів нікого не впускати. Під час похорону я йому сказав: «Пане Міхале, пам'ятай про Бога!». Він нічого не відповів. Три дні ще просидів я у Ченстохові, жаль було його покидати, але марно я у двері до нього грюкав. Він не хотів мене бачити. Довго я роздумував, що робити, чи то двері у нього висаджувати, чи то їхати... Чоловіка без допомоги й утіхи залишити? Бачу, однак, що нічого не доможуся, і вирішив я до Скшетузького навідатись. Він із паном Заглобою найліпші його приятелі, може,

й знайдуть шлях до його серця, особливо пан Заглоба. Цей чоловік кмітливий і до всякого ключик підбере.

— І ти був, ваша милість, у Скшетуських?

— Був, але й тут мені не пощастило. Вони обидва із Заглобою поїхали під Калиш до ротмістра пана Станіслава. Коли повернуться, не знає ніхто. Отоді я й подумав собі: мені все одно їхати на Жмудь, тож і вирішив заглянути до вас, моїх добродійників, і про все вам розповісти.

— Я давно знав, що ти шляхетної душі чоловік, — промовив пан Кмитиць.

— Та тільки не про мене, а про Володийовського річ, — відповів Харламп, — і признаюся вам, панове, що мене хвилює те, як би він розумом не схибнувся.

— Господь убереже його від цього, — сказала пані Олександра.

— Якщо й убереже від цього, то Міхал неодмінно чернечу рясу надіне, запевняю вас, ваші милості, що, скільки живу, жалісливішої картини я не бачив! А шкода жовніра! Ой, шкода!

— Як це шкода? На одного слугу Божого стане більше, — відгукнулася знову пані Олександра.

Харламп заходився ворухити вусами й терти чоло.

— Шановна добродійко... Це як подивитися — може, стане, а може, й не стане. Полічіть, ваші милості, скільки він язичників та єретиків на той світ відправив, цим він Спасителя нашого і Пречисту Діву Богородицю більше, аніж якийсь ксьондз молитвами прославив. Повчальна історія! Нехай кожен служить Усевишньому, як уміє... До того ж, панове, з-поміж єзуїтів завше хтось мудріший за нього знайдеться, а от другої такої шаблі в усій Речі Посполитій не знайти!

— Твоя правда! — згодився Кмитиць. — А чи не знаєш, ваша милість, де він: у Ченстохові чи поїхав кудись?

— Там він був аж до самісінького мого від'їзду. Де потім подівся — не відаю. Знаю тільки, що не дай Боже розум

у нього відбере або якась інша хвороба нападе, що в парі з цією ходить, залишиться він один-однісінький — без рідних, без друзів, без будь-якої втіхи.

— Нехай береже тебе, вірний приятелю, у святому нашому місті Пречиста Діва! — зненацька вигукнув Кмитиць. — Ти для мене стільки добра зробив, що й брат рідний більше зробити б не зміг!..

Надовго залягла тиша. Пані Олександра глибоко замислилася і враз, підвівши свою золотоволосу голову, звернулася до чоловіка:

— Чи пам'ятаєш ти, Єндреку, чим ми йому зобов'язані?

— Якщо забуду, очей у Сірка доведеться позичити, бо своїми соромно буде на людей дивитися.

— Єндреку, ти не можеш його в біді залишити!

— Як це?

— Їдь до нього.

— Ох, жіноче добре серце, ох, матінко люба! — вигукнув Харламп і заходився цілувати руки пані Оленьки.

Але Кмитицеві не до шмиги була порада дружини, він похитав головою і сказав:

— Заради нього я поїхав би на край світу, але... сама бачиш... якби ж ти здорова була, а то, не дай Боже, ще страх якийсь чи пригода якась станеться... Та я б там висох із горя... Дружина для мене на першому місці, а вже потім приятелі. Жаль мені Міхала, але так складається!..

— Я тут під опікою отців-лауданців залишуся. Зараз у нас спокійно, та і я не з боязких. Без Божої волі у мене волосина з голови не впаде... А Міхалові, можливо, допомога твоя потрібна...

— Це й як потрібна! — докинув слівце Харламп.

— Чуєш, Єндреку? Я здорова. Тут мене ніхто не скривдить. Знаю я, важко тобі на від'їзд одважитися...

— Легше було б супроти гармат із коцюбою йти! — перебив її Кмитиць.

— Невже ти гадаєш, сумління тебе не гризтиме, якщо залишишся, адже вдень і вночі згадуватимеш, що приятеля свого у біді покинув. Та ще й Господь Бог, розгнівавшись, відмовить нам у благословінні.

— Ножа у серце мені встромляєш! У благословінні відмовить? Оцього я вже справді боюся.

— Другого такого приятеля, як пан Міхал, у тебе на світі нема — рятувати його твій обов'язок святий!

— Я Міхала усім серцем люблю! Ти мене вмовила!.. Та якщо їхати, то треба негайно, нема чого зволікати, кожна година дорога! Зараз іду запрягати... Боже ти мій, невже нема іншої ради? Лиха година занесла їх аж під Калиш. Та хіба я за себе, за тебе потерпаю, моя крихітко! Мені легше маєтки й усе добро втратити, аніж одну-єдину днину без тебе прожити. Якби мені хто сказав, що я не задля подвигів ратних тебе тут саму залишу, я б йому шаблю аж по ефес у горло всадив. Обов'язок, кажеш? Нехай буде й так. Дурень той, хто озирається назад! Але якби не Міхал, я б ні за що не поїхав, тільки заради нього!

Тут він звернувся до Харлампа:

— Ходімо, твоя милость, зі мною у стайні, сідлати час. А ти, Оленько, звели пакувати мене в дорогу. І нехай хтось із лауданських за молотьбою нагляне... А ти, пане Харлампе, хоч тижнів зо два у нас побудь, дружини моєї не залишай. Може, тут на околиці й маєток якийсь знайдеться. Любич в оренду візьмеш? Підходить? Та поквапмося на стайню. За годину я маю вирушити. Як треба, то треба!..

РОЗДІЛ II

Іще задовго до заходу сонця рицар попрощався із заплаканою дружиною, котра дала йому в дорогу ладанку з частинкою животворного хреста у золотій оправі, й вирушив у путь. А що пан Кмитиць змолоду був привчений до походів, то відразу помчав щодоуху, немовби гнався за татарами.

Діставшись Вільна, він повернув на Гродно й Білосток, а звідти вирушив до Седльців. Проїжджаючи через Луків, Кмитиць довідався, що родина Скшетуських із дітьми й паном Заглобою саме повернулася з Калиша, і вирішив заглянути до них, бо з ким же ще він міг поділитися думкою про те, як урятувати Володйївського.

Там зустріли його з подивом і радістю, яка відразу перейшла у ревний плач, ледве він повідав про новину.

Найбільше переживав пан Заглоба. Він пішов на ставок і ридав там цілісінкй день, і так щиро, що, як сам потім розказував, вода вийшла з берегів і довелося відкрити гатку. Але, наплакавшись уволю, заспокоївся і ось що згодом сказав на раді:

— Янові їхати не можна, його обрано до каптуру*, справ там по зав'язку, після усіх цих війн духи неспокійні витають. Із того, що нам тут пан Кмитиць розповів, виходить, що

* Каптур — карний суд шляхти під час безкоролів'я (лат.).

бусли на зиму у Водоктах залишаються. Вони там на балансї й мають робити своє. Не дивно, що при такому господарствї Кмитицю поїздка не до речї, та ще й ніхто не знає, скільки вона триватиме. Твій приїзд, Анджею, робить тобі велику честь, але я щиро ось що скажу: повертайся додому. Міхалові зараз такий чоловік потрібен, котрий, навіть якщо його відштовхнуть і бачити не схочуть, не образиться. *Patientia** там потрібне і досвід великий, а самої тільки приязні тут *non sufficit*** . Не розгнівайся, ваша милость, коли скажу, що ми з Яном його найперші приятелі, у яких тільки пригодах укупі не побували. Боже ти мій милий! Скільки разів один одного виручали!

— Може, мені з суду піти? — перебив його Скшетуський.

— Отямся, Яне, це служба державна! — суворо відповів йому Заглоба.

— Бог свідок, — говорив знічений Скшетуський, — свого двоюрідного брата Станіслава я щиро люблю, але Міхал для мене дорожчий.

— А для мене Міхал і за рідного брата дорожчий, тим паче що рідного я ніколи не мав. Не час сперечатися, хто Міхалові більше відданий! Бачиш, Яне, якби це нещастя тільки зараз сталося, я б перший тобі сказав: віддай катові свого суддівського ковпака і їдь. Але розміркуй, скільки часу сплигло відтоді, коли пан Харламп із Ченстохови на Жмудь поїхав, а пан Анджей до нас зі Жмуді. Тепер до Міхала не лишень їхати, а й залишитися з ним треба, не лишень плакати, а й поміркувати з ним укупі. Не лишень на розп'ятого Спасителя нашого як на приклад йому показувати, а й приємною бесідою і жартом розум і серце його звеселити. Знаєте, кому їхати треба? Мені! І я поїду! Господь мені допоможе! Знайду Міхала в Ченстохові — сюди привезу,

* *Patientia* — терпіння (лат.).

**Замало (лат.).

а не знайду — то хоч і до Молдавії по нього подамся й доти, доки матиму сили бодай дрібку тютюну до ніздрів піднести, шукати не перестану.

Почувши ці слова, обидва рицарі заходилися по черзі обіймати пана Заглобу, а старий на думку про спостигле Міхала горе й про те, скільки він сам тепер матиме мороки, знову розчулився. Він уже й сльози витирати почав, а коли обійми йому надокучили, промовив:

— Ви мені за Міхала не дякуйте, бо ви йому не ближчі за мене!

— Ми не за Володийовського тобі дякуємо, — відповів Кмитиць, — бо тільки нечулого, воістину кам'яного серця не пройняла б твоя, ваша милость, готовність у такі похилі літа — заради дружби — на край світу їхати. Інші у такі роки про теплий припічок подумляють, а ти, шляхетний чоловіче, так про довгу дорогу говориш, неначе мені чи панові Скшетуському одноліток.

Пан Заглоба не приховував своїх років, але, правду кажучи, не любив, коли йому про старість, як про вірну подругу численних недугів, нагадували. І хоч очі у нього були ще червоні від сліз, він, кинувши невдоволений погляд на Кмитиця, сказав:

— Ех, мосьпане! Коли мені пішов сімдесят сьомий рік, я з нудьгою дивився на білий світ, немовби дві сокири зависли у мене над головою, та коли мені минув вісімдесятий, така бадьорість у мене влилася, що про одруження почав подумувати. І ще невідомо, хто перед ким вихвалитися може.

— Я вихвалитися не стану, а от для твоєї милості на слова не поскуплюся.

— Зі мною тягатися тобі, ваша милость, не слід, бо ще й сконфузити можу, як колись я пана гетьмана Потоцького перед його величністю королем сконфузив. Пан гетьман на мій вік натякав, а я візьми й скажи: нумо, хто більше через голову перевертів зробить, тоді й побачимо, чия візьме?

І що ж виявилось? Пан Ревера перекинувся тричі, і його гайдуки підіймати кинулися — сам підвестися на ноги не міг, а я його зусібч обійшов, аж тридцять п'ять разів через голову перекинувся. Запитаї у Скшетуського, він на власні очі це бачив.

Скшетуський уже звик, що з деяких пір пан Заглоба у всьому посилався на нього, як на живого свідка, тому й бровою не повів і знову заговорив про Володийовського.

Пан Заглоба тим часом замовк, поринувши у глибоку задуму, й аж наприкінці вечері повеселішав і звернувся до приятелів із такими словами:

— А тепер я скажу вам те, чого не кожний розум доскочить. Усе в руках Божих, та здається мені, що наш Міхал скорше загоїть цю рану, аніж ми гадаємо.

— Дай Боже, от тільки як ти, ваша милость, про це здогадався? — запитав Кмитиць.

— Гм! Тут і чуття особливе потрібне, що від Бога дається, і досвід великий, якого у ваші роки бути не може, та й Міхала знати треба. Кожен має свою вдачу. Одного так нещастя вдарить, неначе, висловлюючись *figuraliter*^{*}, у воду кинули камінь. Вода зверху *tacite*^{**} плине, а тим часом на дні камінь, він шлях їй заступив, воду каламутить і ятрить страшенно, й так далі лежатиме і ятрить, аж поки уся вода у Стікс спливе! Ось ти, Яне, до таких належиш, і таким живеться найважче у світі, бо й горе, й пам'ять завше з ними. А інший, навпаки, *eo modo*^{***} удари долі сприйме, ніби його кулаком у шию огріли. У нього від горя в очах потемніло, аж гульк, отямився, а відтак, коли рана загоїлася, і забув про неї. З такою вдачею, скажу я вам, значно легше жити у цьому сповненому пригод світі.

* Образно (лат.).

** Спокійно (лат.).

*** У такий спосіб (лат.).

Рицарі, затамувавши дух, услухувалися в мудрі слова пана Заглоби, а він, тішачись, що його слухають із такою увагою, провадив далі:

— Я Міхала наскрізь бачу і, Бог свідок, не хочу на нього наговорювати, та тільки здається мені, що він про весілля більше, аніж про дівчину цю, думав. І не дивно, що занепав духом, бо гіршої біди для нього годі й вигадати. Ви навіть собі уявити не можете, як він хотів одружитися... Нема у нього в душі ні жадібності, ні гордині, усіх благ він зрікся, багатство втратив, про платню навіть не заїкнувся, але за всі труди, за всі заслуги нічого не хотів він од Бога і від Речі Посполитої, опріч дружини. І от, тільки уподобав він ласий шматочок і до рта піднести його хотів — а йому ніби хтось у цей час у вуса дмухнув! Ось тобі! Їж! І як тут було не впасти у розпач? Певна річ, він і через дівчину побивався, але, не дасть Бог збрехати, його більше діймала прикрість, що знову неоженьбою лишився, хоч сам, можливо, присягнути ладен, що це не так.

— Дай Боже! — повторив Скшетуський.

— Постривайте, нехай затягнуться новою шкірою, загояться його душевні рани, і побачимо, чи не повернеться до нього колише завзяття. *Periculum** тільки в тому, щоб він тепер *sub opere*** відчаю, згарячу не накоїв би чи не надумав чого, про що сам згодом шкодуватиме. Але тут уже чому бути, того не минути, людина в біді чинить скоро. А мій пахолок уже дорожні речі зі скринь дістає і складає, і не до того ці слова, щоб не їхати, а щоб потішити вас, панове, на прощання.

— Батьку, ти знову Міхалові пов'язкою на рани будеш? — вигукнув Ян Скшетуський.

* Небезпека (лат.).

**Тут: у пориві (лат.).

Сеім у період міжцарів'я.

— Як і тобі був колись. Пам'ятаєш? Мені б тільки знайти його чимскоріше, щоб не сховався він у якомусь кляшторі чи не подався у далекі степи, бо йому там змалку кожен кущик знайомий. Ти, пане Кмитиць, на літа мої натякнув, тільки ось що я тобі скажу: жодному гінцеві з листом мене не наздогнати, і, якщо брешу, звели мені, коли повернуся, нитки з тонких старих тканин витягати, горох луццати або ж за прядку посади. Мене ні дорога не злякає, ні гостинність чужа не затримає, не спокусять гулянки й пиятики. Ви такого гінця ще й не бачили. Ось і зараз усидіти не можу, мене наче хтось шилом із-під лави на подвиг штовхає, я вже й сорочку дорожню лоєм від бліх намастити звелів...